

УДК 398.3(477.87):159.922.4
 DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/33.215870>

Оксана ТИХОВСЬКА,
 orcid.org/0000-0003-4663-5960
 кандидат філологічних наук,
 доцент кафедри української літератури
 Ужгородського національного університету
 (Ужгород, Україна) oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ УЯВЛЕНЬ ПРО «ЗЛІ ОЧІ» ТА «ВРОКИ» У ФОЛЬКЛОРІ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

Мета статті – проаналізувати етнопсихологічний аспект народних вірувань українців Карпатського регіону про «злі очі» та «вроки». У світогляді українців Карпатського регіону «вроки» часто асоціювалися з невидимим злом, яке породжувалося поглядом або словом недоброчливця. Велике значення надавалося очам, через які, на думку наших предків, можна було здійснювати вплив на долю й здоров'я людини. Розрізняли поняття «злі очі» й «вроки»: у першому випадку той, хто прагнув завдати шкоди, не приховував своїх намірів, у другому – ненависть і задріість крилася під маскою доброзичливості. Відьма «бачила» людей та речі такими, як прагнула їх бачити, а не такими, як вони були насправді (тобто змінювала їх поглядом). Око, згідно з народними віруваннями, було тісно пов'язане з душею, тож відьма або «урекливий» легко могли зробити здорового хворим, спроектувавши на нього хворобу своїм поглядом. У замовляннях, спрямованих на цілення від погляду «злих очей» та «вроків», згадуються очі (й найрізноманітніші їх «власники»). Цілення від цих недуг відбувається завдяки ритуалу «гасіння вогню» («гашення вуглі»), котрий базується на магійній взаємодії вогню і води. Вугілля, вкинуте у воду, символічно спалювало «вроки» прихованим у ній вогнем, отже, вода ставала чистою, отримувала цілющу силу, тому й хворий, випиваючи її, теж цілювався. Крім цього, ритуал «гасіння вогню», на нашу думку, можна інтерпретувати як мінімодель космогонічного міфу, в якому світ з'являється внаслідок взаємодії стихій води і вогню (вогонь пронизує первісні води і починається процес світотворення). Знахарка, кидаючи вуглики у воду, метафорично моделює для хворого нову реальність, в якій уже не буде місця «врокам». Часто під час ритуалу використовувались дев'ять вуглин (або сірників), і саме така кількість занурювань вогню у воду мала забезпечити цілковите оновлення й очищення тіла, душі й духу людини у всіх видимих і невидимих площинах буття.

Ключові слова: «вроки», «злі очі», «гасіння вогню», замовляння, етнопсихологія, магія Карпат, ритуали цілення, «урекливий», фольклор Закарпаття.

Oksana TYKHOVSKA,
 orcid.org/0000-0003-4663-5960
 Candidate of Philological Sciences,
 Associate Professor at the Ukrainian Literature Department
 Uzhhorod National University
 (Uzhhorod, Ukraine) oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua

ETHNO-PSYCHOLOGICAL ASPECT OF PERCEPTION OF “EVIL EYES” AND “SPELLS” IN THE FOLKLORE OF CARPATHIAN REGION

The article aims to analyze the ethno-psychological aspect of folk beliefs of the Ukrainians of the Carpathian region about “evil eyes” and “spells”. In the outlook of the Ukrainians of the Carpathian region, “spells” are often associated with invisible evil which appears because of a bad eye or unfriendly word. Eyes were of great importance through which, according to our ancestor’s thoughts, the influence on a person’s fate and health could be made. It was differentiated the notions “evil eyes” and “spells”: the first refers to the person who wants to hurt someone and does not hide this intention, the second – hatred and envy are hidden under the mask of goodwill. A witch “saw” people and things as she wanted to see them and she didn’t see them as they were in real life (that is changed them with only one look). An eye, according to folk beliefs, was closely connected with a soul, so a witch or “ureklyvyj” a person who can put a spell” could easily make a healthy person to be ill with the help of a projection of the disease on him/her. In spells directed on healing from the look of “evil eyes” and “spells”, eyes were mentioned (and different people with such eyes). Healing from the decease happened thanks to a ritual of “putting out the fire” (“putting out coal”) which is based on the magic interaction of water and fire. Putting coal into the water symbolically putting out spells with the help of fire hidden in it. Thus, the water became clear and curative. That is why a sick person became healthy after drinking it. Besides, a ritual of “putting out the fire”, on the point of view of the author of this article, can be interpreted as a mini-model of cosmogonic myth according to which a world appears because of the interaction of the water and the fire (the fire goes through the initial water and the process of world formation begins. A witch doctor, throwing charcoal into the water, models a new reality to a sick

person where there is no place for "evil spell". Very often during the ritual, nine charcoals (or matches) are used and this number of immersion the fire into the water could provide the full renewing and purifying a person's body and spirit in all visible and invisible planes of life.

Key words: "spells", "evil eyes", "putting out the fire", put a spell, magic of the Carpathians, rituals of healing, "ureklyvyj" (a person who can put a spell), folklore of Transcarpathia.

Постановка проблеми. Магічна практика та народне цілительство надовго затрималися в українських Карпатах (фольклористами у ХХ і в ХХІ століттях зафіксовані відомості про побутування різноманітних магічних ритуалів), і зумовлене це специфікою народного світогляду. За спостереженням В. Антоновича, демонологічні уявлення були різними на українських землях та в сусідній Польщі, вчений вказав на відсутність в Україні «тих демонологічних понять, які визвали на Заході люте переслідування чарівників. Допускаючи можливість чародійного, таємничого впливу на побутові, щоденні обставини життя, народний погляд не шукав початку тих впливів у зносінах зі злим духом <...> Народний погляд на чари був не демонологічний, але виключно пантеїстичний» (Антонович, 1905: 12). Знахарі, які виконували магічні акти, сприймалися не як служителі сил зла, а як посвячені в давні знання особи, здатні відновити гармонію й усунути вплив демонічних сутностей. «Допускаючи існування в природі сил і законів, невідомих масі людей, народ думав, що багато з тих законів відомі особам, які ським чи таким способом потрапили вникнути в них або пізнати їх. Володіння тайною природи не представлялося таким чином само по собі грішним ділом, противним науці віри» (Антонович, 1905: 13). У селах Карпатського регіону люди й досі звертаються до народних цілителів з метою позбутися впливу «злих очей» або «вроків».

Аналіз останніх досліджень. Магічні ритуали часто були пов'язаними з вірою у здатність певних людей бачити прихований зміст явищ та предметів, метафорично – заглядати в душу інших осіб. Наділені магічним впливом очі в народі називали «злими», уявлення про них та способи зцілення від «вроків» на Закарпатті в 40-х роках ХХ століття розглянув Ф. Потушняк у статті «Злі очі й уроки в народних віруваннях» (Потушняк, 1943: 221–224). За спостереженням дослідника, вірування в те, що в оці локалізується тілесна душа, є досить поширеним: «Таке явище «магічної анатомії» зустрічається як між давніми народами (наприклад, єгиптянами, індійцями, ацтеками, європейцями та ін.), так і між сучасними. Тут на першому місці є психічне явище» (Потушняк, 1943: 222). Згідно з народними віруваннями, душа нібито може «зосереджуватися в оці й магічним чином впливає на оточення – з ока виходить

магічна сила, яка негативно діє на живу та й на мертву природу (сила, а не сама душа). Це і є злі очі. Їх треба відрізнити від вроків, які породжують вуста, тобто зле слово, хоча ці два поняття виступають разом і часто змішуються, це прямі, безпосередні магічні акти, на які здатні переважно духи» (Потушняк, 1943: 222).

О. Потебня наголосив на існуванні метафоричного зв'язку між зором людини та світлом, оскільки їм обом властива швидкість. Отже, «лихий погляд очей уподібнюється до стріли. Можна припустити, що слово *око* споріднене з (російським словом – *О.Т.*) *очень*, яке отримало значення напруженості через поняття швидкості» (Потебня, 1989: 319). Символіку ока увиразнює міркування Плотіна про те, що «око не могло б дивитися на сонце, якщо б у певному сенсі само не було сонцем. Відштовхуючись від того, що сонце – це джерело світла і що світло є символом розуму і духу, процес бачення є духовним актом і символізує розуміння» (Керлот, 1994: 140). Очі допомагають людині пізнати багатогранність навколишнього світу, формують уявлення про навколишній простір та передають настрої та емоції. Очі «виражають саму душу людини, є символом її життя й ознакою душевності взагалі. У «страшних снах» мерці, як правило, мають страшні очі, з яких виходить страх. В очах зосереджується душа людини – за аналогією з'являється уявлення про їхню магічну силу. Тому зрозумілим є уявлення про чари ока, адже саме око з'єднує людину з навколишнім світом» (Потушняк, 1943: 222). Оскільки зір відіграє важливу роль у пізнанні світу людиною, народна уява поглибила функції очей, наділила їх метафоричною здатністю впливу на навколишній світ, вони нібито можуть «зурочувати» когось – проектувати на когось свої злі наміри. Народні уявлення українців про «вроки» розглядали П. Чубинський, В. Шухевич, В. Гнатюк та інші. Б. Кузьмінська проаналізувала традиційні уявлення опілян про вроки та «урекливих» на основі польового матеріалу (Кузьмінська, 2012: 253–261). Н. Левкович у статті про «знаючих» (непростих) людей у демонологічних уявленнях бойків теж принагідно розглянула уявлення про «вроки» (Левкович, 2008: 276–283). П. Леньо наголосив на специфіці зцілення від «вроків» у селах Закарпаття в ХХІ столітті через виконання ритуалу «гасіння вогню» (на основі польових матеріалів) (Леньо,

2014: 123–126). Більшість праць сучасних дослідників, присвячених темі «вроків» та народній медицині, здійснені у розрізі етнографії та етнології. **Актуальність** цієї статті полягає в аналітично-філологічному осмисленні народних вірувань про «злі очі» й «уроки» крізь призму етнопсихологічних уявлень українців про існування містичного зв'язку між душею та очима людини; символікою води, вогню, числа дев'ять та магичним зіткненням недужого ритуалом «гасіння вогню» («гашення вуглі»). Джерельною базою дослідження стали фольклорно-етнографічні розвідки В. Шухевича та Ф. Потушняка про «уроки» та «злі очі», які ще не були об'єктом окремого дослідження.

Мета статті – проаналізувати етнопсихологічний аспект народних вірувань українців Карпатського регіону про «злі очі» та «уроки».

Виклад основного матеріалу. Ф. Потушняк зазначив, що «злі очі в народних віруваннях пов'язані швидше з нечистою душею, ніж зі звичайною. Тому «злі очі» має перш за все відьма, хоч і кожна друга особа може мати «злі очі», <...>, а насамперед жінки. Як така жінка подивиться на худобу чи на дитину, то зразу ж зурочить. Її не можна впізнати за зовнішніми ознаками, це може зробити лише той, хто має «гострі» очі» (Потушняк, 1943: с. 222), тобто наділений здатністю бачити внутрішній зміст, під маскою зовнішності «роздивитися» душу.

В. Шухевич у с. Космач (Косівського р-ну Івано-Франківської області) зафіксував народні вірування, згідно з якими «злі очі» певна людина отримує мимоволі, бо народилася у таку годину і 12 ангелів-суддів визначили їй таку долю. «Уреклива» людина (та, що може вректи поглядом) «невинна, що народилася з такими очима. І та, яка є сумлінною й <...> не хоче другому лиху вчинити, то перед тим, як подивитися на когось або на щось, подивиться на свої нігті на обох руках і складе руки перед собою; тоді вже може на все дивитися, вже нікому не зашкодить» (Шухевич, 2018: 1120). Метафорично енергія погляду перетікає до рук людини й символічно буде «затримана» нігтями; водночас складені руки утворюють хрест, який, будучи символом знешкодження зла, теж нібито нейтралізував негативну енергію очей.

В. Шухевич навів низку охоронних замовлянь, які могли знешкодити погляд «злих очей». У селах Івано-Франківщини знали «урекливих», тож у разі зустрічі з ними подумки промовляли таку примівку: «Тобі в очех сови, кільки, скали, ліси, каміння, дерева – не я!» (Шухевич, 2018: 1121). Здивування, висловлене «урекливою» людиною,

теж вважалося загрозливим й потребувало такого заперечення-примівки: «Щур ти невиданчину (такий, що ще такого не видів, з чого дивується)! Сіль ти в очах!» (Шухевич, 2018 с. 1121). Худобу можна було вберегти, додавши до згаданого замовляння ще два речення: «Щур ти невиданчину! Сіль ти в очах! Осина тобі від мосі корови! Пек бит ти!» (Шухевич, 2018: 1121). У такий спосіб метафорично нейтралізувалася здатність очей бачити, а отже, й надсилати на людей зло. Також ці замовляння могли супроводжуватися ритуальною поведінкою. Коли «урекливий» заходив на подвір'я господаря, де були телята чи овечки, то газдиня поливала худобу «поміями, бо помійв не можна вректи, а він дивиться перше на помії, що на теляті чи овечці» (Шухевич, 2018: 1121). Таким чином, помії метафорично вбирали в себе енергію «злих очей», а худоба залишалася неушкодженою.

З психологічної точки зору вплив погляду відьми чи «урекливого» на людей чи худобу є метафоричним переосмисленням людською свідомістю здатності очей сприймати навколишній світ. Відьма, на відміну від «урекливого», згідно з народними віруваннями, магично могла змінювати реальність: її очі впливали на людей, тварин, предмети, трансформуючи їх стан на такий, як їй хотілося (здорових бачила хворими, і вони втрачали здоров'я тощо): «Коли відьма приглянеться пильно до людини, то вона захворіє. Це стосується особливо малих дітей. Така дитина раптово захворіє – матиме високу температуру <...> й червоні очі. Старшого сильно нудить від «злих очей». Худоба так само раптово захворіє і може загинути. Схоже настає і «напад». «Напад» від вроків і з'очення можна відрізнити тільки магичним способом – гашенням вогню» (Потушняк, 1943: 222). Ф. Потушняк у своїй розвідці використовує термін «з'очити» на позначення негативного впливу «злих очей».

«Злі очі», згідно з народними віруваннями Закарпаття, можуть шкодити і «предметам – посівам, речам і т. д. Гарне сіяння, яке з'очать, не вродиться, віз перевернеться, зломиться і т. д. Коли хтось гарний іде на роботу, а його з'очать, то з ним станеться якесь нещастя. «Злі очі» на що «зле» подивляться, те нищиться, гине, вмирає і т.д.» (Потушняк, 1943: 222). Уявлення про «злі очі», як уособлення душі відьми, стало підґрунтям вірування в небезпечність навіть самої зустрічі з такою жінкою. Вважалося, що «зустріч з особою, в якій «злі очі», може накликати нещастя. Також не добре, коли така перейде комусь дорогу, а ще й з порожнім відром, тоді має з ним щось погане статися» (Потушняк, 1943: 222).

З уявленням про здатність незвичайних очей проектувати на навколишній світ бажану їм реальність пов'язані народні вірування про очі померлих. Очевидно, відкриті очі небіжчика лякали людей, оскільки їм здавалося, ніби те, що бачить померлий – світ потойбіччя, духів і демонів, може стати видимим для живих людей. Тому «мертвому, коли очі самі не заплющились, закривають їх (хтось хто знає, сміливий) і дуже на це зважають, бо очі мерця мають великий магічний вплив. «Коли вони дивляться по хижі, то можуть когось із живих понести з собою <...>, то дуже недобре й нефайно, щоб мертвий позирав». Якщо таке око не можна закрити, то його «закладають». Мертвий – це вже дух, до того ж дух ворожий живій людині, тому і погляд його незвичайно тяжкий» (Потушняк, 1943: 222). Тому погляд померлого (навіть якщо за життя це була добра людина) вважався небезпечним – метафорично людей лякала можливість впливу небіжчика на оточуючих його осіб та зурочення смертю.

За слухним спостереженням Ф. Потушняка, «злі очі» тісно пов'язані зі злою волею, тому ті люди, в душах яких панує зло, здатні наслати біду своїм поглядом: «злим оком може бути і звичайне око, якщо в ньому є ненависть, заздрість або злоба – з'очити може кожна особа, коли подивиться із заздрістю, злобою, здивуванням і т.д.» (Потушняк, 1943: 222). Згідно з народними віруваннями, зле побажання одної людини іншій, якщо воно наснажене агресією та потужними негативними емоціями, може реалізуватися: «Воля, хотіння і т.д. у магії – це як бажана дійсність, можлива потенційно, готова до реалізації або така, що вже розвивається, сам акт. Тому око – це тільки орган, через який зла воля виходить, проявляється. Вона буває різною в різних осіб за своєю силою. Отже, «злі очі» завжди пов'язані зі злою волею» (Потушняк, 1943: 222). Очі «злі», бо трансформують реальність у сторону зла, шкодять, провокують злий, недобрий розвиток подій для своєї жертви, магічно нав'язують іншому своє бажання. «З'очення» базується на прийомі буквализації метафори: деструктивна воля відьми чи «урекливого» проектується на їх жертву, і це змінює погляд самого хворого на світ, його очі починають сприймати іншу дійсність (наповнену болем), нав'язану недоброзичливцем.

Дещо іншою в народних віруваннях є семантика «вроків», оскільки часто їх причина – це приховані злі наміри: людина поводить себе доброзичливо, але під її посмішкою криється ненависть і заздрість. О. Потебня наголошував на асоціативному, символічному зв'язку «вроків» зі стрілою

та вітром (Потебня, 1989: 332). «Уроки» також «пов'язані зі злою волею – ненавистю, заздрістю, здивуванням, але з позитивним (зовні) або негативним мовним супроводом. Вректи, зурочити (вроки від «речу») можна так само як з'очити, якщо хтось здивується (дивується із заздрістю) чиемусь здоров'ю, красі, хорошій худобі, дитині тощо, виражаючи своє здивування, наприклад: «яке красне, здорове, тучне» – тоді може статися щось негативне – це і є «вроки» (тут грає роль воля і внутрішній зміст виразу, його психічний супровід). Дитина, худоба тощо хворіє при «вроках» так, як і при «злих очах» (Потушняк, 1943: 223). Очевидно, віра в можливість зурочення сформувалася під впливом віри в магічну дію слова.

Недовірливе ставлення до чужих, страх перед можливістю стати заручником чийхось злих намірів і бажань, часто добре прихованих, зумовило появу коротких замовлянь, що мали б вберегти від зурочення. «Уроки, як і «злі очі», можуть діяти й тоді, коли їх не бачить і не чує об'єкт. Тому й говорять наші селяни часто під час кожного оглядання, похвали чогось «нівроку» («нівроку» походить від «не у вроки» або з «най не уреку») або <...> «най не з'очу». Так само, коли говорять щось неприємне (про злі напади, хвороби і под.), щоб слово не стало причиною дійсності, кажуть: «най ся не приказує», «най мимо йде». Бо суб'єкт часто і сам не знає, що з'очує або вікає» (Потушняк, 1943: 223). Такі словесні формули (раніше вони, можливо, були більш розлогими) наділялися властивостями оберегів і первісно сприяли зняттю психологічної напруги, усуненню страху перед незвіданим, непередбачуваним злом. Згодом стали вимовлятися за звичкою, людина перестала зважати на підтекст сказаного.

Згідно з народними віруваннями українців, можна було «діагностувати», чим спричинена хвороба: чи впливом «злих очей» або «вроків», чи чимось іншим. Для цього здійснювали ритуал «гасіння вогню»: у воду кидали дев'ять вуглинок (рідше дев'ять запалених сірників) і спостерігали за тим, що з ними станеться. Якщо вуглинка «впали на дно, то це «напад», коли спливали, то «злі очі» або вроки» (Потушняк, 1943: 223). Саме дев'ять вуглин під час ритуалу «гасіння вогню» використовувалося не випадково. У лікувальних магічних актах «дев'ятка» сприймається як граничне число, називання якого унеможливило подальший розвиток хвороби, оскільки демонструє її максимальний розвиток <...> Інакше кажучи, число дев'ять є кульмінаційною точкою, після якої хворий одужує або помирає» (Темченко, 2012: 73). Дев'ять занурювань вугликів

(вогню) у воду мали забезпечити цілковите оновлення й очищення тіла, душі й духу людини у всіх видимих і невидимих площинах буття.

О. Потебня вказав на тісний взаємозв'язок символічного образу вогню, що згадується у замовляннях, та обрядів з використанням вогню: «Замовляння, якими насилають або усувають від певної особи любов, сум, хворобу, повинні між іншим згадувати про вогонь і супроводжуватися обрядами, котрі його зображають» (Потебня, 1989: 303). Ф. Потушняк акцентував на символічному перенесенні властивостей сонця на вогонь ватри: «Звичайний вогник – це ніби мікрокосмос стосовно до сонця-макрокосмосу – тому він і базується на його силі в боротьбі зі світом зла. Вогонь є великим лікарем, хоч важко його використати безпосередньо як лікарство» (Потушняк, 1941: 106). Тому у ритуалі «гасіння вогню» потужна зцілююча сила сонця проєктується на маленькі вуглики. Загалом, вогонь у різних ритуалах сприймається як «посередник, котрий очищає, оберігає й підносить. За своїм значенням він ближчий до духовного начала, ніж до земного й тілесного» (Потушняк, 1941: 88).

Інкони ритуал «гашення вуглі» передбачав спалювання у вогнищі гілок певного виду дерев. Зокрема, В. Шухевич записав на Івано-Франківщині, у с. Ясенів Горішній, магічний акт з використанням вуглин, які утворилися з гілок глоду. Згідно з народними віруваннями, уколи колючок глоду «виганяють нечисту силу як з людини, так і з тварини» (Багнюк, 2010: 460), глід є потужним оберегом від «вроків» та різноманітних демонів, тож увібравши в себе ще й силу вогню, уявлявся здатним легко знищити уособлення зла (хвороби, «вроки»). Після згасання вогнища знахар ставив біля попелу миску з водою і дев'ять ложок, якими по черзі набирав вугілля з ватри, тримав їх над водою, виголошуючи замовляння: ««Не один, не два, не три... не дев'ять, ні один та ні один» і верже той вуглик у воду. Тепер бере другу ложку, третю... і дев'яту і робить так само. З водою, у якій тоті вуглики відгашені, іде примівник чи до худоби, чи до чого його закликали, і вмиває цією водою чи вим'я корови, чи що треба, причім говорить примівку, яка до чого є. Під час вмивання мусить завжди мати три вуглики в руці, а вмиває доти, доки не вихлюпає усю воду з миски; потім виносить миску до хати, кладе її під сінні двері близько до порога дном догори, на котре приліплює три воскові свічки й зробить хрест на мисці; вона стоїть там до другого дня» (Шухевич, 2018: 1121). У цьому ритуалі теж присутня символіка числа дев'ять – знахар використовує дев'ять

ложок, дев'ять вуглин і дев'ять разів повторює той самий магічний акт. Цілком погоджуємося із міркуванням А. Темченка, що дев'ятка є перехідним числом «від кількісного максимуму до якісного мінімуму ($9 \rightarrow 1/0$), воно могло сприйматися як числовий символ межі «цього» і «того» світів. <...>. Своєрідне числове «накручування» є спосібом концентрації сили магічного лікування» (Темченко, 2012: 73). Метафорично загашування вугілля, набраного дев'ятьма ложками, мало наділити воду лікувальними властивостями – символічно вона вбирала в себе енергію вогню й отримувала здатність впливати на хворобу у проявленому й невидимому світі, у теперішньому й майбутньому. Отже, коли знахар вмивав тією водою недужого, він метафорично очищав його від «вроків» чи іншої хвороби. А щоб хвороба знов не повернулася, пусту миску з-під води слід було перевернути дном догори. Відповідно, три запалені свічки і хрест виконували функцію магічного бар'єру. Три вуглики, які знахар тримав у руці під час ритуалу, теж наділялися семантикою оберегу – захищали чоловіка від можливості перебрати на себе недугу, яку він проганяв.

У замовлянні від вроків, зафіксованому В. Шухевичем в с. Жаб'є на Івано-Франківщині, яке супроводжувало ритуал «гашення вуглі», хвороба відсилається «на сині моря, на жовті піски; там дівка-вермінка з чорними очима; там маєш коренитися зелені вина попивати, в шовкових подушках відсипатися, ярі колачі поїдати!» (Шухевич, 2018: 1122). Таким чином, «вроки» мають опинитися у потойбіччі, символами якого є «сині моря», «жовті піски», котрими володіє «дівка-вермінка з чорними очима», котра, очевидно, є персоніфікованим образом смерті.

За спостереженням Ф. Потушняка, зурочення зустрічаються частіше, ніж ураження «злыми очима», хоча «вони часто можуть бути і разом, бо основа в них одна» (Потушняк, 1943: 223). Зокрема, вчений зафіксував на Закарпатті магічний лікувальний ритуал, який мав на меті позбавити недужого і від «вроків», і від впливу «злих очей» одночасно. Коли «зурочений» почувався дуже погано, знахарка приходила до його дому й здійснювала ритуал «гасіння вогню», якому передувало ритуальне вмивання очей самої цілительки та елементів помешкання хворого. Відбувався магічний акт, побудований за принципом аналогії: чистим ставав погляд знахарки – очищувався від наслідків впливу «злих очей» хворий, позбувалися бруду предмети, що мали семантику межі (вікна, поріг, стіл), – очищувався життєвий простір від насланого зурочення. Знахарка наливає

«в миску воду, вмиває собі тою водою очі, потім шиби на вікнах, крайчики столу, ручку на дверях, потім бере з-під порога глину і мішає в мисці» (Потушняк, 1943: 223). Вмиваючи свої очі, знахарка символічно змиває хворобу, наслану «злими очима». Крім того, вікна метафорично можуть сприйматися і як «очі» хати, і як межа, через яку зло потрапило до будинку. Згідно з міфологічним світоглядом, зло могло частково «залишитися» на вікнах, тому їх теж слід було помити й у такий спосіб очистити помешкання від лиха. Змішування води (яка увібрала в себе бруд і «вроки») з глиною з-під порога символізувало, очевидно, відсилання зла у потойбіччя, у світ померлих предків (адже в давнину інколи під порогом ховали попіл, що залишався після спалених родичів-небіжчиків). Потім знахарка «у ту воду кидає вугілля, кажучи: «Як ся до грани не добирають погані очища, так би ся до тебе не брали від сеї днини, від сеї години». З трьох сторін миски дає пити хворому тої води. Потім стає над хворим і молиться «Отче наш» до заду тричі, («ні отче наш, ні іже еси, ні на небесах» і т.д.). Після кожного разу цілує хворого і спльовує до тої миски. Тоді воду виливає в річку, приговорюючи: «Як вода долів рікою тече, так би й твоя хворота від тебе утекла, як вода не вернеться вгору, так би ся хворота до тебе ніколи не вернула». Сама, вмившись в ріці, несе миску додому і перевернувши кладе під стіл» (Потушняк, 1943: 223). Вугілля, вкинуте у воду, в яку вже «перемістилися» вроки, символічно спалювали їх прихованим у нім вогнем, тому вода ставала чистою, отримувала цілющу силу, тому й хворий, випиваючи її, теж зцілювався. «Залишки» «вроків» знахарка забирала своїми поцілунками і спльовувала їх у воду, а остаточне зцілення мало відбутися після того, як річка воду з «вроками» понесла своєю течією геть далеко. Крім цього, ритуал «гасіння вогню», на нашу думку, можна інтерпретувати як мінімодель космогонічного міфу, в якому світ з'являється внаслідок взаємодії стихій води і вогню (вогнь пронизує первісні води й починається процес світотворення) (Тиховська, 2017: 798–799). Знахарка, кидаючи вуглики у воду, метафорично моделює для хворого нову реальність, в якій уже не буде місця «врокам», хворобі.

Образ «злих очей» є і в замовляннях (зафіксованих на Закарпатті), які супроводжували магичні ритуали, спрямовані на зцілення корови, що втрачала молоко через «вроки». Лікувальний магичний акт власники тварини розпочинали вдома самотійно: змішували в тарілці «шматок хліба, свяченої солі та сірники. У непісний день несли це до

ворожки, клали перед нею. Вона бере, хрестить» (Потушняк, 1943: 223) і промовляє замовляння. Хліб, сіль і сірники (метафорично – джерело вогню) є символами трьох речей, без яких життя людини не можливе, тому саме над ними знахарка вимовляє магичні слова: «Погані очища, погані, лукаві, не блукайте і не пристрічайте; тогди бисьте їх пристрітили і тоді бисьте від них добро відбирали, сир, масло, сметану, коли я буду біля престолу ходити у оти сукни і по-дяківськи співати; і кедь маєш «вроки» ци ранішні, ци обідяшні, ци полудняшні, ци вчорашні, ци мужинські, ци жонські, ци панські, ци циганські, ци жидівські, ци попівські, ци малі, ци великі, ци близькі, ци далекі. Я вас прокляну і закляну, навіки, амінь. Від реку най будуть очі заперті, а роти замкнені на цілий рок у спокій. Як вам хосновало (йшло на користь – *О.Т.*) материно молоко, яка вас плекала, так би вам хосновали Божі та мої слова (ім'я)» (Потушняк, 1943: 223–224). Адресатом замовляння є «злі очі», які знахарка магією слова прагне позбавити сили, залишаючи їм як альтернативу час, котрий ніколи не настане: тоді їх сила повернеться, як вона в церкві співатиме. Детальне перераховування різних видів «вроків» і джерел, звідки б вони могли з'явитися, символічно мало забезпечити багатогранний захист і убезпечити тварину від усіх можливих недоброзичливців. Важливим психологічним елементом у цій магичній формулі є метафорична нейтралізація впливу «злих очей» («від реку най будуть очі заперті») та «вроків» («роти замкнені на цілий рок»). Також у тексті замовляння присутній мотив переродження: ворожка проводить паралель між часом народження корови (коли їй «хоснувало материно молоко» і вона була здорова) та символічним новим «народженням» тварини (яка позбувається хвороби й метафорично народжується здоровою) після здійсненого магичного ритуалу (переродженню метафорично сприяють слова ворожки). Після проведеного ритуалу необхідно було перехрестити сіль і корову, задля якої проводився такий магичний акт.

Коли ураження людини «злими очима» чи «вроками» було надто сильним, ритуал зцілення ворожка виконувала в себе вдома без присутності хворого і промовляла замовляння, в якому хвороба асоціювалася з дев'ятьма дівицями, що мали «злі очі». Ворожці приносили шматок хліба та головку часнику, передавали їй «без слів через поріг, або клали перед нею через поріг на землю. Вона бере, відгадує хворобу, а коли це «вроки», дзьобаючи часник, промовляє таку формулу: «Ішов Христос на золотім коні і стрітив дев'ять

поганих дівниць, а в тих дівчищ погані очища. Я їх буду заклинати, проклинати. Не лем я зі своїми словами, ай аби ми були на помочи Ісус Христос і Пресвята Діва і всі святі. Буду заклинати і проклинати всякі погані очища і врочища, як мужескі, так і женські, як хлопські, так і дівчицькі, давні і недавні, чорні, сиві і шагасті, люті і нелюті, аби ся заклали і проклали від сього хрещеного і породженого (ім'я), аминь». Вдома хворому гасять вогонь, як звичайно, і натирають його тим часником» (Потушняк, 1943: 223). Дівниць з «поганими» очима саме дев'ять не випадково – вони є персоніфікацією недуги, здатної зруйнувати світ людини у видимих і невидимих вимірах життя (вплинути на тіло, душу, інтелект). За слушним спостереженням Х.-Е. Керлота, дев'ятка у медичних ритуалах символізує «число *par excellence*, тобто репрезентує потрійний синтез або об'єктивацію на кожному з існуючих планів реальності: тілесному, інтелектуальному і духовному» (Керлот, 1994: 579). Отже, щоб зцілення було повним, слід метафорично усунути хворобу у її дев'яти можливих проявах (тобто у всіх, бо на дев'ятці відлік натуральних чисел закінчується) та в усіх часопросторових міфологічних площинах (існувало уявлення про дев'ять світів). При цьому ворожка спирається на поміч Бога у трьох іпостасях (і в замовлянні вони проєктуються на Ісуса Христа, Діву Марію та святих).

Ф. Потушняк наголошує на тому, що під час ритуалу «гасіння вогню» велике значення має вода (вона несе силу вогню), і в уявленнях українців вода здатна змивати не тільки хворобу, але й ненависть, обмову, заздрість, брехню і под., її головною функцією є очищення (Потушняк, 1942). За спостереженням митрополита Іларіона, «у слов'ян широко відоме було водопоклонство, і вони кланялися й приносили жертви річкам, озерам, болотам, колодязям, потокам, джерелам і т.д.» (Іларіон, 2004: 150). Тому згодом, коли язичницькі культури були витіснені, вода перестає бути об'єктом поклоніння, але натомість починає виконувати функцію зцілення, особливо у сценаріях магичних ритуалів. Вода вважається «особливо цілющою, коли вона «не почата», чиста, або з місця, де сходяться три річки, і цю воду проливають через полум'я в підставлену миску. Так «освячується» вода звечора

під Введення, і вона має велику цілющу силу на хвороби та вроки» (Іларіон, 2004: 152).

У магичних ритуалах, спрямованих на запобігання ураження «вроками» чи «злими очима», магичне значення мають слина знахарки (метафоричне спльовування мало відмежувати хворобу від людини) та червоний колір. Так, «щоб попередити з'очення, уроки і под. при першому видженю об'єкта (дитини, теля), плюють дотричі – на уроки, з'очення – свої чи чужі. На теля, лоша, баранчика зав'язують червону нитку і под. (або зав'язують в ямку на вушці, яку для того пробивають). Дитині в сорочку вшивають червону нитку від «вроків», «з'очення», «коли вона файна» (<...> червона барва відлякує хвороби)» (Потушняк, 1943: 223). Червоний колір також асоціюється з вогнем, який метафорично здатен спалити весь негатив, злі умісли й попередити ураження «вроками» чи «злими очима».

Висновки. Отже, в Карпатському регіоні розрізняли поняття «злі очі» й «вроки»: у першому випадку джерелом магичного впливу вважався погляд (сутність якого звичайна людина не здатна усвідомити), у другому – слово, репліка, яка зазвичай не мала видимої негативної семантики (ненависть і заздрість крилися під маскою доброзичливості). Відьма «бачила» людей та речі такими, якими прагнула їх бачити, а не такими, як вони були насправді (тобто змінювала їх поглядом). Її суб'єктивне бажання матеріалізувалося – вона через погляд нібито реалізовувала своє бачення стану людей чи тварин, легко могла зробити здорового хворим, спроєктувавши на нього хворобу своїми очима. У замовляннях, спрямованих на зцілення від погляду «злих очей» та «вроків», згадуються очі (й найрізноманітніші їх «власники»). Задля зцілення від «злих очей» та «вроків» виконувався ритуал «гасіння вогню» («гашення вуглі»), психологічним підґрунтям якого була віра у магичну взаємодію вогню і води. Вогонь і вода сприймалися як символічні межі (і «провідники») між світом людей та потойбіччям, а отже, могли метафорично перенести невидиму хворобу з тіла людини у світ духів або ж спроєктувати її на інший об'єкт. Велике значення в замовляннях (від «злих очей» та «вроків») і в ритуалі «гасіння вогню» надавалося числу дев'ять (дев'ять дівниць з поганими очищами, дев'ять ложок, дев'ять вуглин...).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В. Чари на Україні. / Переклад та редагування Володимира Гнатюка. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1905. 78 с.
2. Багнюк А. Символи українства. Художньо-інформаційний довідник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. 512 с.
3. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Українські традиції. Харків : Фоліо, 2004. С. 128–180.

4. Кузьмінська Б. Традиційні уявлення опілян про вроки та «урекливих». *Вісник Львівського університету. Серія Історична*, 2012. Вип. 47. С. 253–261.
5. Керлот Хуан Едуардо. Словарь символов. Мифология. Магия. Психианализ. Москва : “REFL-book”, 1994. 608 с.
6. Левкович Н. «Знаючі» («непрости») люди в демонологічних уявленнях бойків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 6. С. 276–283.
7. Леньо П. Ю. Використання вогню у народній медицині українців Закарпаття (на основі сучасних польових матеріалів). *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія*. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. Вип. 2 (33). С. 123–126.
8. Потєбня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. *Слово и миф*. Москва : «Правда», 1989. С. 285–378.
9. Потушняк Ф. Вода, земля и воздух в народном вѣрованно. Унгарь: Выдания подкарпатского общества наукъ, 1942. Ч. 24. 29 с.
10. Потушняк Ф. Огень в народных вѣрваньях (Tüz a ruszin néphitben). *Зоря-Најнал*. Річник 1. Ужгород, 1941. Число 1-2. С. 86–114.
11. Темченко А. Культурно міфологічна семантика числа дев'ять (на матеріалі замовлянь). *Український селянин. Збірник наукових праць*. Черкаський національний університет, 2012. Вип. 13. С. 72–74.
12. Тиховська О. Етнопсихологічне підгрунтя космогонічних міфів про створення світу з яйця. *Щорічний науковий збірник Сьомої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції з україністики “Діалог мов – діалог культур. Україна і світ”*. Випуск 2016. Видавництво : Verlag readbox unipress Open Publishing LMU, Мюнхен, 2017. С. 796–804.
13. Ф.П. (Федір Потушняк) «Злі очі» и «уроки» в народном вѣрованно. *Літературна недѣля*. Рочник III. Ч. 19. Унгарь, 1943. С. 221–224.
14. Шухевич В. Гуцульщина: в 5 частинах (Репринтне видання 1899–1908 рр). Харків : Видавець Олександр Савчук, 2018. 1218 с.

REFERENCES

1. Antonovych, V. (1905). Chary na Ukraini [Sorcery in Ukraine]. [Pereklad ta redahuvannia Volodymyra Hnatiuka]. Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka. 78 s. [in Ukrainian].
2. Bahniuk, A. (2010). Symvoly ukrainstva [Ukrainian symbols]. Khudozhno-informatsiinyi dovidnyk. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. 512 s. [in Ukrainian].
3. Ilarion, mytropolyt. (2004). Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu: Ist.-relih. monohrafiia [Pre-Christian beliefs of Ukrainian people]. Ukrainski tradytsii. Kharkiv: Folio. S. 128–180 [in Ukrainian].
4. Kuzminska, B. (2012). Tradytsiini uiavlennia opilian pro vropy ta “ureklyvykh”. [Traditional conceptions of Opillians concerning jinx and those who suffered from it]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii Istorychna*. Vyp. 47. S. 253–261 [in Ukrainian].
5. Kerlot, Huan Eduardo. (1994). Slovar simvolov. Mifologiya. Magiya. Psihoanaliz. [Vocabulary of symbols. Mythology. Magic. Psychoanalysis]. Moskva: “REFL-book”. 608 s. [in Russian].
6. Levkovich, N. (2008). “Znaiuchi” (“neprostri”) liudy v demonolohichnykh uiavlenniakh boikov [“Knowing people” (“difficult”) people in demonological perception of boyky]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 6: Istorychni nauky: zb. nauk. prats*. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. Vyp. 6. S. 276–283 [in Ukrainian].
7. Leno, P. Yu. (2014). Vykorystannia vohniu u narodnii medytsyni ukrainsiv Zakarpattia (na osnovi suchasnykh polovykh materialiv) [The use of fire in the traditional medicine of Transcarpathian Ukrainians (based on the modern ethnographical materials)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: Serii: Istoriia*. Uzhhorod: Vydavnytstvo UzhNU “Hovertla”. Vyp. 2 (33). S. 123–126 [in Ukrainian].
8. Potebnya A. (1989). O nekotoryih simvolah v slavyanskoj narodnoy poezii [About some symbols of folk Slavonic poetry]. *Slovo i mif*. Moskva: “Pravda”. S. 285–378 [in Russian].
9. Potushniak, F. (1942). Voda, zemlia y vozdukh v narodnom virovaniu [Water, earth and air in the folk belief]. *Unhvar: Vydannia podkarpatskoho obshchestva nauk*. Ch. 24. 29 s. [in Ukrainian].
10. Potushniak, F. (1941). Vohon v narodnykh virovaniakh [Fire in folk beliefs] (Tüz a ruszin néphitben). *Zoria-Hajnal*. Richnyk 1. Uzhhorod. Chyslo 1-2. S. 86–114 [in Ukrainian].
11. Temchenko, A. (2012). Kulturno mifolohichna semantyka chysla deviat (na materialy zamovlian) [Cultural and mythological semantics of number nine (on the materials of spells)]. *Ukrainskyi selianyn. Zbirnyk naukovykh prats*. Cherkaskyi natsionalnyi universytet. Vyp. 13. S. 72–74 [in Ukrainian].
12. Tykhovska, O. (2016). Etnopsykhologichne pidgruntia kosmohonichnykh mifiv pro stvorennia svitu z yaitsia [Etnopsychological basis of cosmogonical myths of world creation from egg]. *Shchorychnyi naukovyi zbirnyk Somoi mizhnarodnoi nauково-praktychnoi Internet-konferentsii z ukrainistyky “Dialoh mов – dialoh kultur. Ukraina i svet”*. Vypusk 2016. Vydavnytstvo: Verlag readbox unipress Open Publishing LMU, Miunkhen, 2017. S. 796–804 [in Ukrainian].
13. F.P. (Fedir Potushniak) (1943). “Zli ochi” y “uroky” v narodnomu virovaniu. [“Evil eyes” and “spells” in folk beliefs]. *Literaturna nedilia. Rochnyk III*. Ch. 19. Unhvar, 1943. S. 221–224 [in Ukrainian].
14. Shukhevych, V. (2018). Hutsulshchyna: v 5 chastynakh [Gutsulshchyna: in 5 volumes] (Repryntne vydannia 1899–1908 rr.). Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk. 2018 s. [in Ukrainian].